

چکیده

این رساله ظاهراً پس از تاج‌گذاری دوم شاه سلیمان صفوی رساله‌ای در تعریف و توضیح مهرهای حکومتی او نوشته شده است و جزء معدود منابعی به‌شمار می‌رود که به‌مشخصات تمام مهرهای یک پادشاه صفوی اختصاص یافته است و چون در زمان حیات شاه سلیمان و به‌همت منشیان دستگاه دیوانی هم تحریر شده است از منظر دانش‌سندشناسی و مهرشناسی اسلامی اهمیت شایان توجهی خواهد داشت.

هدف پژوهش: هدف این مقاله، تطبیق و بررسی نسخه‌های شناخته شده از فهرست مهرهای شاه سلیمان صفوی، و ارائه تصحیحی معتبر و مکمل از آنهاست. همچنین، تحلیل محتوای این رساله‌ها با استفاده از سایر منابع تحقیقی مربوط از اهداف دیگر این مقاله است.

روش/ رویکرد پژوهش: مقاله پیش‌رو با ماهیت و روش تحقیق تاریخی-توصیفی و تطبیقی، و بر پایه منشآت و متون دست‌اول تاریخی و تحقیقی نوشته شده است.

یافته‌ها و نتایج پژوهش: از میان فهرست‌های موجود، رونوشت رساله مهرنامه شاه سلیمان صفوی و رساله سفارشی شاه سلطان حسین درباره مشخصات مهرهای شاه سلیمان صفوی معتبر و مکمل یکدیگر به‌نظر می‌رسند. در این رساله‌ها به مشخصات ظاهری و کارکردهای دیوانی دوازده مهر حکومتی صفوی اعم از «مهر دادوستد»، «مهر شرف نفاذ»، «مهر نشان»، «مهر رقم خلعت»، «مهر کوچک انگشتر (مهر رقم فصول)»، «مهر مسود»، «مهر ختم»، «مهر انافتحنا»، «مهر ثبت شرف نفاذ»، «مهر ثبت همایون»، «مهر انگشتر کوچک (مهر [جواب] فصول)» و «مهر ابداعی در جلوس ثانی شاه سلیمان» پرداخته شده است، و در تفصیل هر کدام از این مهرها به تغییرات احتمالی شکل و اندازه و سجع آنها نسبت به دوران گذشته توجه شده است. با استناد به محتوای این رساله‌ها، این‌طور به‌نظر می‌رسد که آداب کلی طرح و تحریر مهرهای دیوانی صفوی لااقل از دوران شاه طهماسب قواعد معین و نسبتاً ثابتی داشته است و کمتر دستخوش تحول شده است. این موضوع می‌تواند سند موثقی در توجیه شباهت‌های موجود میان برخی مهرهای شناخته شده از سلاطین صفوی باشد.

کلیدواژه‌ها

مهرشناسی/مهرهای حکومتی/دیوانخانه صفوی/شاه سلیمان صفوی

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و پنجم، دفتر اول، (بهار ۱۳۹۴)، ۵۹-۸۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۲/۱۲ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۲/۳۰

مُهرنامه شاه سلیمان صفوی

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی^۱

مقدمه

مینورسکی، در باب اهمیت و امتیاز رساله تَذکرةالملوک، در مقدمه تعلیقات خود بر این رساله، از فقدان اطلاعات مکفی و مدون در تعریف تشکیلات دیوانی و اداری ایران تا پیش از دوران صفویه سخن گفته است (مینورسکی، ۱۳۷۸، صص ۲-۳). این مسئله در سایر منابع تحقیقی مربوط نیز به نوعی بازتاب یافته است، با این حال سررشته‌های مناصب دفتری و آداب دیوانی در ایران کم‌وبیش از روی متون ادبی-تاریخی هر دوران دنبال شده است. در واقع، نبود فرهنگ مکتوب و جامع در تشریح سازمان اداری ایران تا پیش از دوران صفوی- نظیر آنچه در مصر و ترکیه و هند موجود است- علت اصلی مسئله پیش آمده است و از این نظر رساله تَذکرةالملوک مهم و مستثنا دیده شده است.^۲

تفصیل جریان اداری مکاتبات در دیوانخانه صفوی از جمله نکاتی است که در رساله تَذکرةالملوک بدان پرداخته شده است و چون استفاده از مهر حکام در مکاتبات رسمی این دوران بسیار مرسوم بوده است. با استناد به این رساله می‌توان به اطلاعات مفید فایده‌ای از آداب مهرداری در دستگاه دیوانی صفویه دست یافت. این مسئله با وجود چندین رساله و منشآت دیگر و گزارش‌های مربوط برخی سیاحان اروپایی، آگاهی‌ها از مهرهای حکومتی و رسمی صفوی را نسبت به دوران گذشته و حتی بعد از آن دوچندان کرده است. از جمله این منابع رساله‌ای کوتاه درباره مهرهای شاه سلیمان صفوی است که احتمالاً در زمان حیات او برای نخستین بار نوشته شده است و از قضا رونوشت‌های مختصر و مشابه

۱. استادیار دانشکده هنر و معماری

دانشگاه شیراز

abolqasemi.s@gmail.com

۲. محتوای رساله تَذکرةالملوک

شرح کاملی از مناصب و مشاغل و امور

تشکیلاتی در نظام دیوانی اواخر حکومت

صفوی است که ظاهراً برای آشنایی و

راهنمایی افغانه با رسوم مملکت‌داری در

ایران نوشته شده است.

دیگری نیز از آن موجود است. این رساله در میان منابع و مطالب موجود از مهرهای صفوی کاملاً ممتاز است و ظاهراً تنها منبعی به‌شمار می‌رود که به‌طور جامع به توضیح مشخصات تمام مهرهای یک پادشاه صفوی اختصاص یافته است. رساله مذکور، که ما از آن در این مقاله با عنوان «مهرنامه شاه سلیمان صفوی» نام خواهیم برد، در میان محققان حوزه مهرشناسی ناآشنا نیست و در برخی منابع مربوط بدان استناد شده است؛ حتی نسخه مفصل و مختصر آن نیز به‌طور جداگانه انتشار یافته است. با این همه، متن‌های منتشر شده از این رساله نه تنها مغلوپ و مخدوش است، که هیچ‌گاه با یکدیگر مقابله و مقایسه نشده است. یکی از رونوشت‌های به‌ظاهر مختصر این رساله، که اطلاعات بدیع و شایان توجهی دارد، و اساساً مستقل است نیز به‌تصور مشابهت با سایر نمونه‌ها به چشم نیامده و نادیده انگاشته شده است. با این حساب مقصود از نوشتن این مقاله ارائه تصحیحی درست و کامل از نسخه‌های این رساله همراه با تحلیل‌های لازم از محتوای آنها با استفاده از سایر منابع به روش تاریخی-توصیفی و تطبیقی، و بر مبنای گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای خواهد بود. همچنین، در این مقاله سعی شده تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

۱. نسخه‌های موجود و معتبر از فهرست مهرهای شاه سلیمان صفوی کدام است و مشخصات آنها چیست؟
۲. موضوع و محتوای مهرنامه شاه سلیمان صفوی چیست؟
۳. تغییر و تحول در مهرهای حکومتی صفوی با استناد به فهرست مهرهای شاه سلیمان چگونه قابل توضیح است؟

نسخه‌های اساس و تحقیقات پیشین

تاکنون لااقل چهار نسخه از فهرست مهرهای شاه سلیمان شناخته شده است. این نسخه‌ها شامل دو فهرست در منشآت خطی شماره ۳۴۵۵ و یک فهرست در منشآت خطی شماره ۸۸۹۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، و یک فهرست در منشآت خطی شماره ۶۲۹۳ کتابخانه ملک است. مطابقت این نسخه‌ها نشان می‌دهد که فهرست مهرهای شاه سلیمان در منشآت ملک و منشآت ۸۸۹۵ مجلس - که به منشآت سلیمانی یا رساله دوران موسوم و مشهور است - مشابه است. محتوای کلی این منشآت نیز مشابهت‌های زیادی با یکدیگر دارند و هرچند در دوره قاجار نسخه‌برداری شده‌اند و تاریخ کتابت آنها متأخر است، احتمالاً مآخذ یکسانی داشته‌اند. همچنین، بعید نیست نسخه‌هایی دیگر، حتی متقدم‌تر از آنها موجود باشد.^۱

در مقدمه منشآت ۸۸۹۵ مجلس تصریح شده که این منشآت به امر شاه سلیمان صفوی

۱. منشآت خطی شماره ۶۲۹۳ کتابخانه ملک با رقم «محمدباقر» در ۲۹ ربیع‌الثانی ۱۲۶۹ و منشآت خطی شماره ۸۸۹۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی بدون رقم کاتب در رمضان ۱۲۳۶ ق. کتابت شده است.
۲. برای نمونه می‌توان به نسخه خطی شماره Add. ۷۶۹۱ بریتیش میوزیوم (نک: Rieu, ۱۸۹۳-۱۸۹۴, P. ۱۱, ۵۱۹) یا بخشی از نسخه خطی شماره ۹۴ مجموعه بنیاد فارس شناسی با عنوان قواعد املا و سخنوری و خط (نک: برکت، ۱۳۸۴، صص ۱۲۵-۱۲۶) اشاره کرد. این بخش از رساله اخیر - که در ۲۲ رمضان ۱۳۰۱ در شیراز کتابت شده و سابقاً به شماره ۴۹۴ جزء مجموعه شعاع‌الملک شیرازی بوده است - شامل باب پانزدهم منشآت سلیمانی است. ریزفیلیم همین نسخه در بخش نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز با شماره ۳۶۲۸ موجود است (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۵۳، ص ۲۱۸).

و به همت دبیران دیوانخانه سلطنتی و با عنوان منشآت سلیمانی نوشته شده است؛ همچنین آمده است که مطالب آن از روی ترسلات و رساله‌ها و منابع پراکنده اخذ شده است.^۱ متن این مقدمه از منشآت ملک افتاده است، اما فصل سوم هر دو رساله با عنوان «در مهرهای مبارک که هر یک متعلق^۲ به کدام نوشتجات است» به توضیح مشخصات مهرهای شاه سلیمان اختصاص یافته است. ظاهراً این فهرست خلاصه‌ای از مهرنامه شاه سلیمان صفوی است. در این منشآت، بدین موضوع اشاره‌ای نشده است و از نسخه اصلی این مهرنامه نیز سند موثق و محکمی در دست نیست. باین حال، یکی از فهرست‌های موجود در منشآت ۳۴۵۵ کتابخانه مجلس احتمالاً رونوشتی از این مهرنامه باشد. مقدمه این مهرنامه با مقدمه منشآت سلیمانی در نسخه‌های مذکور مشابه است و محتوای آن نیز ظاهراً در منشآت سلیمانی به‌طور خلاصه بازگو شده است. باین حال، ترتیب بیان نام مهرها در این فهرست‌ها با یکدیگر متفاوت است.

اما علت نگارش فهرست دوم مهرهای شاه سلیمان در منشآت ۳۴۵۵ کتابخانه مجلس با دیگری متفاوت به نظر می‌رسد. این فهرست، مطابق خواسته شاه سلطان حسین صفوی در هشتم ذی‌حجه ۱۱۰۵ نوشته شده است. این تاریخ دقیقاً در فاصله میان فوت شاه سلیمان و تاج‌گذاری شاه سلطان حسین^۳ است. بنابراین، شاه سلطان حسین صفوی پیش از جلوس سلطنت - بنا به هر علتی - برای اطلاع از مشخصات مهرهای سلف خود، شاه سلیمان صفوی، سفارش نگارش این نسخه را داده است. ظاهراً این فهرست نیز از روی فهرستی دیگر، که در ذی‌قلعه ۱۰۸۲ تحریر شده بود، استنساخ شده است. محتوای این فهرست تقریباً بر همان محور مهرنامه شاه سلیمان صفوی نوشته شده است و در تعداد و مشخصات کلی مهرها با آن مشابه است؛ در عین حال، اطلاعات این فهرست از جهاتی نیز ممتاز است و می‌تواند به‌عنوان متممی برای دیگری محسوب و در تحقیقات استفاده شود.

با این حساب، در این مقاله، دو فهرست از فهرست‌های موجود از مهرهای شاه سلیمان شایان توجه و قابل اعتنا خواهد بود: یکی رساله مهرنامه شاه سلیمان صفوی در منشآت ۳۴۵۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، و دیگری رساله سفارشی شاه سلطان حسین از فهرست مهرهای شاه سلیمان در همین منشآت. همچنین، با توجه به مستندات موجود، نسخه اصیل و اساس هر دوی این رساله‌ها در زمان حیات شاه سلیمان و قطعاً پس از جلوس ثانی او نوشته شده است.^۴ رونوشت‌های این دو رساله در منشآت کتابخانه مجلس نیز احتمالاً مربوط به اواخر دوران صفوی یا کمی پس از آن است.^۵

جهانگیر قائم‌مقامی از نخستین محققانی است که از فهرست مهرهای شاه سلیمان یاد کرده است. او در مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، این فهرست را از روی منشآت

۱. این مقدمه از ابتدای نسخه ملک افتاده است. با استناد به یادداشت‌های موجود در نسخه خطی شماره ۷۶۹۱ A.d.د. بریتیش میوزیوم مؤلف این رساله محمدرضا نصیری، مجلس نویسی شاه سلیمان صفوی بوده است، که به اهتمام فرزند همو، ابوالقاسم بن محمدرضا نصیری، تکمیل و تمام شده است. ظاهراً این رساله به رساله دوران موسوم بوده است (فلور و جوادی، ۱۳۹۰، ص ۴۵۳).
 ۲. «متعلق» در نسخه ملک جا افتاده است.
 ۳. شاه سلیمان در ششم ذی‌حجه ۱۱۰۵ وفات یافت و تاج‌گذاری رسمی شاه سلطان حسین در چهاردهم همین ماه برگزار شده است.
 ۴. نام مؤلف اصلی مهرنامه مذکور روشن نیست. با این حال، او در طرح مهر ابداعی جلوس ثانی شاه سلیمان مشارکت داشته است، و در توضیح مهر نشان و مهر شرف نفاذ از نقش پدر خود در دستگاه دیوانی شاه عباس ثانی یاد کرده است.
 ۵. بخشی از مطالب این منشآت، از جمله رسالات مربوط به مهرهای سلاطین صفوی، گردآوری «احمد غلام عمله خزانه عامره» در فاصله تاریخی حدود ۱۱۳۵-۱۱۴۲ ق. است. برای آگاهی بیشتر از مشخصات کلی این نسخه نک: حائری، ۱۳۴۸، صص ۱۳۳۴-۱۳۸۵؛ شکراللهی طالقانی، ۱۳۸۲، صص ۱۷-۲۰.

کتابخانه ملک منتشر کرده است (نک: قائم مقامی، ۱۳۵۰، صص ۲۳۳-۲۳۴)، ولی مقدمه آن را نیاورده است. ظاهراً در نسخه خطی این منشآت عنوان «مهر شرف نفاذ» از ابتدای توضیح این مهر افتاده است و به خلط صوری مطالب این مهر و مهر دادوستد انجامیده است. پیرو همین مسئله، مشخصات مهر دادوستد همراه با مقدمه رساله از متن قائم مقامی حذف شده و در عوض مشخصات مهر شرف نفاذ با عنوان مهر دادوستد معرفی گردیده است؛ با این حساب، تعداد مهرهای شاه سلیمان در متن قائم مقامی از یازده مهر به ده مهر تقلیل یافته است.

اختلافات دیگری نیز میان متن اصلی مهرهای شاه سلیمان در منشآت ملک و نقل قائم مقامی از آن وجود دارد؛ مثلاً واژه «شاهی» در مصرع دوم سجع مهر ختم «عالم» شده است،^۱ یا واژه «رقم» از عنوان «مهر رقم خلعت» افتاده است، یا «مهر ثبت مهر شرف نفاذ» به صورت «مهر ثبت شرف نفاذ» قید گردیده است. سهو و خطاهای فهرست مهرهای شاه سلیمان در کتاب مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی به سایر تحقیقات و منابع متأخر نیز تسری پیدا کرده است (نک: اسماعیلی، ۱۳۸۵، صص ۱۳۱-۱۳۳؛ مرتضوی، ۱۳۸۷، صص ۱۵-۱۶؛ میرزا ابوالقاسمی و شیرازی، ۱۳۸۹، صص ۶۶-۶۷؛ جدی، ۱۳۸۷، صص ۱۲۶-۱۲۷). این مسائل، در کتاب منشآت سلیمانی، که از روی نسخه شماره ۸۸۹۵ مجلس تصحیح شده، مطرح نیست.^۲

غیر از این موارد، در مقاله «مهرهای پادشاهان صفویه» نیز برای نخستین بار به اسناد موجود از فهرست مهرهای شاه سلیمان در منشآت خطی شماره ۳۴۵۵ مجلس توجه ویژه شده است (نک: امیری، ۱۳۸۲، صص ۵-۱۳). موضوع اصلی این مقاله بررسی و نقد بخش مهرهای حکومتی سلاطین صفوی از کتاب پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی با استناد به مطالب منشآت مذکور بوده است. مؤلف، در این مقاله، متن یکی از فهرست‌ها را منتشر کرده است، ولی این متن مخدوش است. مهم‌تر اینکه از فهرست دیگر این منشآت، به تصور شباهت کامل آن با فهرست مختصر منشآت ملک، گذشته است. همچنین، برخی برداشت‌ها و نتایجی که از روی مطالب مهرنامه شاه سلیمان صفوی استخراج شده لزوماً صحیح و منطقی به نظر نمی‌رسد.

موضوع و محتوای مهرنامه شاه سلیمان صفوی

همانطور که پیش از این نیز گفته شد، موضوع این مهرنامه توضیح فهرست‌وار مهرهای حکومتی شاه سلیمان صفوی است. این فهرست شامل دوازده مهر با عناوین «مهر دادوستد»، «مهر شرف نفاذ»، «مهر نشان»، «مهر رقم خلعت»، «مهر کوچک انگشتر»، «مهر مسوده»،

۱. عبارت مهر مذکور با مصرع «ثبت است بر جریده عالم دوام ما» نیز بیان شده است. با این حال، در فهرست مهرهای شاه سلیمان بر واژه «شاهی» به جای «عالم» تصریح شده است. تاکنون، نمونه‌ای از مهر ختم شاه سلیمان شناخته نشده است که بتوان در این باره اظهار نظر قطعی کرد. با این حال، دو مهر مربوط از شاه طهماسب موجود است که در سجع آنها از همان واژه «عالم» استفاده شده است (نک: کریم‌زاده تیریزی، ۱۳۸۵، ص ۳۴).
۲. با این همه، مصحح کتاب سهواً مشخصات مهر جلوس ثانی شاه سلیمان و مهر ثبت مهر شرف نفاذ را تمیز نداده است (نک: منشآت سلیمانی، ۱۳۸۸، صص ۳۷-۳۸). تاریخ کتابت این منشآت بر منشآت ملک، مقدم است، اما بدون مقابله و استفاده از آن تصحیح شده است. ظاهراً نسخه خطی شماره ۷۶۹۱ Add. بریتیش میوزیوم هم از نظر تقدم تاریخ کتابت و هم از نظر اصالت بر نسخه‌های مجلس و ملک ارجحیت داشته باشد (نک: فلور و جوادی، ۱۳۹۰، صص ۴۵۲-۴۵۴، Rieu: ۱۸۷۹-۱۸۹۳، ۱۳۹۰، P. ۱۱، ۵۱۹).

«مهر ختم»، «مهر انا فتحننا»، «مهر ثبت شرف نفاذ»، «مهر ثبت همایون»، «مهر فصول» (انگشتر کوچک) و «مهر ابداعی در جلوس ثانی شاه سلیمان» است، و در شرح و تفصیل آنها علاوه بر کارکرد دیوانی، مشخصاتی اعم از شکل و سجع و خط هر مهر و تغییرات احتمالی آن نسبت به دوران پیشین ذکر شده است.

با استناد به مقدمه این فهرست، چنین به نظر می‌رسد که خصوصیات و آداب استفاده از مهرهای سلاطین صفوی مطابق با دستورالعملی بوده است که لاقلاً از دوران شاه طهماسب در دستگاه دیوانی و اداری صفویان اجرا می‌شده است.^۱ در این مقدمه بر وجود مهرنامه‌ای جداگانه و متفاوت در دیوان‌خانه «نواب سکندر شآن» نیز تصریح شده است. مطابق رسم مألوف در متون تاریخی صفوی این لقب مختص سلطان محمد خدابنده (حک ۹۸۵-۹۹۶ ق) بوده است.^۲ از تشکیلات دیوانی و اداری این دوران اطلاعات چندانی در دست نیست و برخلاف سایر حکام صفوی، تاکنون تنها اثر یک مهر حکومتی از سلطان محمد خدابنده دیده و معرفی شده است. از این رو، بررسی اعتبار این گفته و چگونگی آن به شواهد و استنادات بیشتری نیاز دارد.^۳

به هر صورت، محتوای این رساله نشان می‌دهد که در ساختار کلی مهرهای دیوانی صفوی از شاه طهماسب تا شاه سلیمان تغییر عمده‌ای رخ نداده است. عدد دوازده در تعیین تعداد این مهرها نیز می‌تواند با معیارهای فقهی شیعه و گرایش‌های مذهبی صفویان همسو پنداشته شود. با این همه، در اوصاف یکی از این مهرها با عنوان مهر «ابداعی» یاد شده است و ظاهراً این ابداع در جلوس ثانی شاه سلیمان اتفاق افتاده است. به نظر می‌رسد این مهر خلاف سایر مهرها کارکرد دیوانی مشخص و معینی نیز نداشته و گاهی بر نامه‌ها نقش می‌شده است. این مسئله می‌تواند تعداد مهرهای دیوانی حکام صفوی را تحت الشعاع قرار دهد و مطابق با محتوای این رساله بدین صورت تعبیر شود که این تعداد تا پیش از جلوس ثانی شاه سلیمان لاقلاً یکی کمتر از دوازده مهر بوده است.

ظاهراً «مهر کوچک انگشتر مبارک» نیز در دوران شاه طهماسب وجود نداشته است. این مهر، که مخصوص رقم فصول و سایر ارقام بوده است، از دوران شاه عباس رایج شده است و دست بر قضا در دوره شاه عباس ثانی نمونه مشابه، اما کوچک‌تری، از آن تهیه گردیده تا برای «جواب‌های فصول و بر عنوان‌ها که به خط مبارک می‌نوشتند» استفاده شود. شاه سلیمان هر دوی این مهرها را داشته است. در واقع، مهر موسوم به «مهر انگشتر کوچک»، که در فهرستی که برای شاه سلطان حسین تهیه شده با عنوان «مهر فصول» معرفی شده است، نمونه ثانی مهر مذکور بوده است. با تطبیق مطالب این دو رساله می‌توان مهر انگشتری نخست را «مهر رقم فصول» یا «مهر فصول» و دیگری را «مهر [جواب] فصول» نام گذاشت.^۴ به هر صورت، این

۱. همچنین در این مهرنامه از القاب «نواب جنت مکان» برای شاه طهماسب، «نواب گیتی ستانی» برای شاه عباس، «خاقان رضوان مکان» برای شاه صفی اول، «نواب خلدآشایان صاحبقران» برای شاه عباس ثانی، و «نواب کامیاب اعلی» و «نواب کامیاب همایون» و «نواب کامیاب اشرف» برای شاه سلیمان استفاده شده است.
 ۲. این مهر از نوع مهرهای مدور محراب‌دار (گلابی‌شکل) با عبارت «غلام شاه سلطان محمد بن طهماسب» است (نک: قائم مقامی، ۱۳۵۰، ص ۳۶۱؛ کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۸۵، صص ۴۲-۴۳).
 ۳. سندی که محتوی نام و نشان مهرهای سلطان محمد خدابنده باشد نیز تاکنون به دست نیامده است و لزوماً این موضوع نباید مکتوب شده باشد. با این همه، در مقاله «مهرهای پادشاهان صفویه» این مهرنامه به شاه اسماعیل صفوی نسبت داده شده است (نک: امیری، ۱۳۸۲، صص ۷-۶). هرچند نشانه‌هایی از اختلاف در شیوه‌های استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات در دوران شاه اسماعیل نسبت به دوران بعد از خود وجود دارد و مختصر نظراتی نیز در این باره مطرح شده است (نک: بوسه، ۱۳۶۷، صص ۶۵-۸۰؛ کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۸۵، صص ۱۴۰-۸)، نمی‌توان به این استناد کرد.
 ۴. در فهرست‌های مختصر از مهرهای شاه سلیمان در منشآت موسوم به منشآت سلیمانی (نسخه‌های خطی شماره ۸۹۵ مجلس و ۶۲۹۳ ملک) تنها از یکی از این مهرها یاد شده است و ظاهراً تفاوت آنها با یکدیگر تشخیص داده نشده است. احتمالاً از همین روست که تعداد مهرهای شاه سلیمان صفوی در این رسالات از مهرنامه شاه سلیمان یکی کمتر لحاظ شده است و به یازده عدد رسیده است.

موضوع نیز تعداد واقعی مهرهای دیوانی حکام صفوی را در نسبت با یکدیگر تحت الشعاع قرار می‌دهد و در نسبت با وجه مطلع تاریخی خود یعنی دوران شاهطهماسب کمتر و کمتر می‌کند. مسئله تعداد مهرها در این رساله‌ها به گونه‌ای دیگر نیز مطرح است؛ مانند مهر نشان که یکی نزد مهرداد و یکی دیگر مشابه آن در اندرون بوده است، یا همان مهر ابداعی جلوس ثانی که ظاهراً نمونه دومی از آن نیز ساخته شده بوده است.

برای توضیح تنوع شکل مهرها در این رساله از عبارات «مدور»، «مربع»، «محرابی»، «بادامی»، «مدور طولانی»، و «مربع طولانی» استفاده شده است. احتمالاً منظور از «مدور طولانی» و «مربع طولانی» همان مهرهای مربع و مدوری باشند که صورت شکل آنها کمی به بیضی و مستطیل نزدیک شده است.^۱ اما مهم‌تر از این تنوع، بررسی تحول شکل در مهرهای دیوانی صفویه است. این بررسی نشان می‌دهد که در فاصله تاریخی حکومت شاهطهماسب تا شاهسلیمان صرفاً شکل مهر دادوستد و مهر کوچک انگشتر (مهر رقم فصول) تغییر پیدا کرده است و شکل مابقی مهرها تقریباً ثابت مانده است. درباره خط و ترکیب این مهرها، برخلاف شکل آنها، نیز توضیح چندانی نیامده است. همانطور که می‌دانیم خط متداول مهرهای سلاطین صفوی ثلث و نستعلیق بوده است. با این حال، در این رساله فقط از خط ثلث و رقاع مهر ابداعی جلوس ثانی شاهسلیمان و در رساله دیگر همین منشآت از تغییر خط نستعلیق به نسخ مهر کوچک انگشتر (مهر رقم فصول) یاد شده است.

شناخت مشخصات کلی عبارت روی هر یک از این مهرها نیز کم‌وبیش در تطبیق رساله‌های مذکور میسر است. ظاهراً غیر از عبارت نام- که طبیعتاً در مهرهای سلاطین از یکدیگر مختلف می‌شود- کمتر تحولی در وضع کلی سجع و عبارت مهرهای حکومتی صفویه رخ داده است، و تنها عبارت مهر ختم شاهطهماسب در دوران بعد تغییر کرده و در بازآفرینی مهرهای جلوس ثانی شاهسلیمان عبارت شعار مهر نشان و مهر کوچک انگشتر (مهر رقم فصول) متفاوت شده است.

این وجوه مشترک در تحریر و تشکیل هر یک از مهرهای دیوانی حکام صفوی، می‌تواند مؤید شباهت نسبی آنها به یکدیگر باشد؛ بدین معنا که برای مثال سیمای کلی مهر مسوده سلاطین صفوی- که همیشه مدور و عبارت «مهر مسوده دیوان اعلی» در آن ثابت بوده است- لاجرم به یکدیگر شبیه می‌شده است، یا صورت متعارف مهر نشان- که همیشه بیتی ثابت بر حاشیه آن نقش می‌بسته و عبارت نام پادشاه در میان آن قرار می‌گرفته و از قدیم‌الایام محرابی شکل بوده است- در دیوانخانه صفویه با قواعد ترکیبی نسبتاً مشابه ساخته و پرداخته می‌شده است. این موضوع در تطبیق نمونه‌های موجود از این مهرها نیز تالان‌های مشهود است.

۱. این موضوع در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی نیز گاه‌گاه مطرح شده است و به‌طور مشخص شاردن از پنج مهر مختلف شاهسلیمان- اعم از سه مهر بزرگ و دو مهر کوچک- یاد کرده و سانسون هفت مهر از این پادشاه صفوی را بر شمرده است (شاردن، ۱۳۴۵، ص ۸۷، ۳۲۸؛ سانسون، ۱۳۴۶، ص ۵۳). این در حالی است که برای نمونه در ذکر وقایع شاه‌عباس بر ائمه معصومین از چهارده مهر او یاد شده است (اسکندریک منشی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۲۵۰؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص ۱۶۹).
۲. این الفاظ در وصف اندازه و شکل مهرهای رقم خلعت، مهر ثبت شرف نفاذ، و مهر ثبت همایون استفاده شده است.

متن رساله‌ها

۱. رونوشت مهرنامه شاه سلیمان صفوی

(منشآت ۳۴۵۵ مجلس، ص ۳۵۲)

مهرهای مبارک اشرف اقدس ارفع موافق دستورالعمل نواب جنت مکان علیین آشیان که بر احکام مختلف زده می‌شود سو[ا]ی مهرهای نواب سکندر شأن که مخالف اینها بوده و مهرنامه علیحده‌ای است^۱ و هریک از مهرها را که پادشاهان اختیار می‌کرده‌اند به نحوی که نوشته خواهد شد می‌زدند^۲

مهر دادوستد: که بر احکامی که طغرای آن فرمان همایون^۳ شده است، یعنی انعام سیورغال و معافی احکام و براتی و حسابی و همه ساله و تیول غیر امرا زده می‌شود و در وسط اسم همایون و بر حاشیه آن اسامی متبرکه دوازده امام نقش است و از جمیع سلاطین سلف مدور بوده و نواب خلدآشیان صاحبقران در اواخر در پارس نیل سنه ۱۰۷۲ ق، اواسط سلطنت، آن را محرابی کردند و مهری به همین سجع به شکل محرابی از نواب گیتی ستانی هست که بر نامه وزیر اعظم خواندگا[ر] زده‌اند و در زمان نواب خلدآشیان این مهر مدور [بود] و در میان نامه اورنگ‌زیب بر کاغذ مذهب زده گذاشته شد.

مهر شرف نفاذ یافت: که بر احکامی که طغرای آن «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» است یعنی احکام تیول و همه ساله امرا و مناصب و فتحنامه و احکامی که به امرا و اعیان ممالک غیر نوشته شود و بر شجره زده می‌شود و در وسط اسم همایون و بر حاشیه آن نقش است شعر حکیم سنایی

جانب هر که با علی نه نکوست هر که گو باش من ندارم دوست

هر که چون خاک نیست بر در او گر فرشته است خاک بر سر او

و همیشه از قدیم الی الآن چنین و محرابی بوده و هست، و در زمان نواب خلدآشیان بر نامه ابوالغازی و پادشاه اروس و محمدرحیم خان زده شد و مهرداد حقیقت از نواب مرحوم مبرور ابوی‌ام- در وقتی که با دواتدار منازعه داشتند- طلبید که در زمان نواب گیتی ستان و خاقان رضوان مکان شجره و نشان به مهری که نزد مهرداد است مهر می‌شده یا دواتدار به مهر شرف نفاذ می‌رسانیده؟ جواب نوشتند که عنوان نشان به مهری که نزد بندگان است مهر می‌شود و حاشیه به مهر ختم و احکام تیول امرا و ارباب مناصب مهر شرف نفاذ می‌شود و در وقتی که خلفا را به گرجستان می‌فرستادند مقرر شد که شجره نیز مهر شرف نفاذ شود و دیگر تغییر نیافت و قبل از این شجره مهر نمی‌شد و به طغرا اکتفا می‌نمودند.

۱. اصل: علیحدیست؛ ظاهراً در رونوشت‌های

مختصر از فهرست مهرهای شاه سلیمان در

منشآت ۶۲۹۳ ملک و ۸۹۵ مجلس این عبارت

به «علیحده نیست» تغییر پیدا کرده است.

۲. در پایان این سطر به سیاق عبارت «۱۲ عدد»

نوشته شده است. همچنین واژه «عدد» در پایان

توضیح تمامی مهرهای شاه سلیمان- به استثنای

مهر نشان- تکرار شده است.

۳. اصل: همیون.

مهر نشان: که یکی نزد مهرداد و یکی دیگر مثل آن در درون است و بر نشان که طغرای آن «بهادر سیومیز» است، یعنی فرمان سیورغال و معافی و مناصب و تیولات و اموری که اعتنایی به شأن آن باشد و آنچه به ولایت غیر رود زده می‌شود و در وسط اسم همایون و بر حاشیه آن نقش است که:

گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما چرخ بر دوش کشد غاشیۀ شاهی ما
و از قدیم الی الان محرابی بوده و هست و حسب الامر نواب خلدآشیان مقرر شد که هر فرمانی به ولایت غیر رود نشان نوشته شود و غیر آن نباشد و جمله مردم ولایات غیر که در اینجا بودند نیز فرمودند که نشان نوشته شود مثل ایلچیان و تجار. و وقتی میان مهرداد و دواتدار نزاع بود و حقیقت از نواب مرحوم مغفور ابویام طلبیدند. در جواب نوشت چون هر دو صاحب رسومند، دواتدار نشان را گرفته نزد مهرداد فرستد که مهر بر عنوان آن کند و نواب [گفتند] بر نامه‌های دوستی می‌زنیم و برنامه عبدالعزیزخان زدند.

مهر رقم خلعت: که نزد مهرداد است و الحال متروک است و قبل از این بر ارقام خلعت که مشرف قیچاچ‌خانه به طریق سیاق می‌نوشت زده می‌شد و در وسط اسم همایون و بر حاشیه اسامی متبرکه دوازده امام نقش و مربع طولانی است.

مهر کوچک انگشتر مبارک (مهر رقم فصول یا مهر فصول): در زمان نواب جنت‌مکان نبود و از زمان نواب گیتی‌ستان الی الان بر ارقامی که در مجلس همایون نوشته شود و فصول‌ها زده می‌شود و در زمان قدیم، ارقام را منشی نوشته طغرای طلا و سرخی گاه «فرمان همایون شد» و گاه «حکم جهان مطاع [ع] شد» کشیده مهر می‌شد و چون نواب گیتی‌ستانی ابداع خدمت مجلس نویس فرمودند معمول شد که به سیاهی طغرای «حکم جهان مطاع شد» کشیده نوشته شود و آن از سلاطین سلف مربع بود و نواب کامیاب اشرف بادامی فرمودند و همیشه یکی بود و نواب خاقان خلدآشیان یکی دیگر کوچک‌تر مربع تصرف فرمودند که آن را بر جواب‌های فصول و بر عنوان‌ها که به خط مبارک می‌نوشتند می‌زدند و بر رقم عنوان فصول و سایر ارقام بزرگ‌تر را می‌زدند و نواب کامیاب همایون نیز به همان دستور هر دو را دارند و کوچک‌تر مربع است و سجع آن اسم مبارک می‌باشد و نواب خاقان خلدآشیان اکثر اوقات بزرگ‌تر را بر کاغذ مذهب زده و در میان نامه عبدالعزیزخان و سبجان‌قلی خان می‌گذاشتند و بزرگ‌تر را ملاحظه شد که نواب گیتی‌ستان بر ضمن نامه رستم محمدخان زده بودند.

مهر مسوده: که بر احکامی که بر عنوان نوشتجات [که طغرای آن] به سرخی «حکم جهان مطاع شد» است یعنی عرضه پروانچه و تصدیق پروانچه و به شرطنامه چه به شرحی که وزیر در حاشیه عدد و ارقام احکام نویسند نواب گیتی‌ستان به مهر کوچک ملاحظه شد

که در حاشیه بر آنچه نوشته شده بود به همان مهر کوچک مهر شده و بر رقم مواجب که وزرای قورچی و غلام و تفنگچی و توپچی و لشکر نویس --- می نویسد و بر رقم تیول که سند دفتر می شود و به شرطنامه چه که طغرای آن به طلا «هوالغنی» و به سرخی «من دیوان الاعلی» است و بر رقم ها که وزیر دیوان اعلی به طریق تعلیق بی طغرا جهت تیولات و سیورغالات و معافیات و غیر آن نویسد و سند دفتر شده احکام بر طبق آن گذرانده (۹) می شود و نقش آن «مهر مسوده دیوان اعلی» و اسم مبارک و همیشه مدور بوده و هست.

مهر ختم: که بر حاشیه نشان به خط مبارک نوشته می شود زده می شود و سجع آن به امر نواب جنت مکان چنین بوده که «الملك لله، غلام شاه ولایت طهماسب الحسینی» و بعد از آن این است که:

ختم است پادشاهی عالم به نام ما ثبت است بر جریده شاهی دوام ما
و بر فوق ختم و بر تحت و وسط آن زده می شود و همیشه مدور بوده و هست.

مهر انا فتحنا: که مخصوص دادوستد خزانه عامره است و نقش آن «انا فتحنا لک فتحا مبینا» و همیشه مربع بوده و هست.

مهر ثبت [مهر] شرف نفاذ: که نزد مهرداد شرف نفاذ است و جهت اخذ رسوم بر ضمن احکام شرف نفاذ و نشان های مناصب نه غیر آن در گوشه طرف راست می زنند و سجع آن «ثبت مهر شرف نفاذ» است و همیشه مدور طولانی بوده و هست.

مهر ثبت همایون: که نزد مهرداد است و جهت اخذ رسوم بر ضمن احکام و نشان های معافی و سیورغال و تیول همه ساله امرا و مناصب در گوشه طرف چپ می زنند^۱ و سجع آن «ثبت مهر همایون» است و همیشه مدور طولانی بوده و هست.

مهر انگشتر کوچک (مهر [جواب] فصول): به سجع «انه من سلیمان» که در جلوس نواب کامیاب اعلی ابداع فرموده و بر مواضع اختتام جواب های فصول می زنند و بر رقم فوق آن مهر مقرر کوچک رقم را که شرح آن نوشته شد بر عنوان می زنند و چندی بر این منوال بود و در سیچقان نیل ۱۰۸۲ به اعتمادالدوله سپرده، دیگر به جواب های فصول نزدند و همان مهر مقرر کوچک رقم را می زنند.

مهر که در جلوس ثانی نواب کامیاب اعلی ابداع فرموده: گاهی بر نامه ها می زنند و سجع آن در میان «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحيم» به نستعلیق و بر حاشیه آن به رفاع «الحمد لله الذی فضلنا علی کثیر من عباده و صلی الله علی خیر خلقه محمد و آله» و محرابی و بر سر آن «الملك لله» به رفاع نقش است و وضع و سجع آن را میرزا باقر منجم قرارداد، کمترین طرح نمود.

۱. اصل: می زند.

۲. رونوشت فهرست سفارشی شاهسلطان حسین از مهرهای شاه سلیمان صفوی

(منشآت ۳۴۵۵ مجلس، ص ۳۴۹)

به تاریخ شنبه ۸ شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۱۰۵ ایت ئیل حقیقت خواتیم همایون را چون طلبیدند به شرحی که ساخته شده نوشته به خدمت اشرف قبل از جلوس فرستاده شد.

مهر دادوستد: که بر احکامی که طغرای آن «فرمان همایون شد» است زده می شود و بر حاشیه آن اسامی متبرکه دوازده امام نقش است و گاه مدور و گاه محرابی بوده و سجع میان آن «بنده شاه دین سلیمان است» کنده شده.

مهر شرف نفاذ: که بر احکامی که طغرای آن «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» است و بر شجره زده می شود و بر حاشیه آن نقش است که

حسبی الله

جانب هرکه با علی نه نکوست هرکه گو باش من ندارم دوست

هرکه چون خاک نیست بر در او گر فرشته است خاک بر سر او

و میان آن «سلیمان بنده شاه ولایت» و محرابی است.

مهر نشان: که نزد مهرداد است و بر نشان که طغرای آن دوازده خانه و اسامی متبرکه دوازده امام است زده می شود و بر حاشیه آن نقش است:

گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما چرخ بر دوش کشد غاشیه شاهی ما

و محرابی است و ثانی الحال مهر دیگر به همین وضع کنده شد در خدمت اشرف بود که بر نشانها زده می شد و زدن مهر مزبور، که نزد مهرداد است، موقوف شد و سجع آن «بنده شاه دین سلیمان است» کنده شده!

مهر رقم خلعت: که نزد مهرداد است و رقم آن را مشرف قیچاچ خانه به طریق سیاق می نویسد --- و بر حاشیه اسامی متبرکه دوازده امام نقش و مربع است و ثانی الحال رقم مزبور موقوف شده.

مهر ختم: که بر حاشیه نشان «ختم» به خط مبارک نوشته زده می شود و نقش آن است که:

ختم است پادشاهی عالم به نام ما ثبت است بر جریده شاهی دوام ما

و مدور است.

مهر کوچک (مهر رقم فصول یا مهر فصول): که انگشتر مبارک است و بر ارقامی که در مجلس بهشت آیین به طغرای «حکم جهان مطاع شد» به سیاهی نوشته می شود زده می شود و در زمان نواب گیتی ستانی بادامی و سجع آن نستعلیق کنده شده بوده و بعد از آن نسخ نیز کنده شده که مربع به محرابی است و در مهر سابق «بنده شاه دین سلیمان است» و در

۱. در پایان این سطر عبارت «شاه عباس ماضی» نوشته شده است.

مهر ثانی «سلیمان بنده شاه ولایت» نقش است.

مهر [جواب] فصول: که کوچک‌تر از مهر رقم و مربع تصرف شده که آن را بر جواب‌های فصول و بر عنوان‌ها که به خط مبارک می‌نویسند می‌زدند و بر رقم عنوان فصول مهر رقم را می‌زدند و در ثانی الحال مهر کوچک‌تر از آن مربع به سجع «انه من سلیمان» که در جلوس ثانی ابداع شد گاهی بر جواب‌های فصول می‌زدند.

مهر مسوده: که بر احکامی که طغرای آن در احکام نوشتجات که احکام نوشته می‌شود «حکم جهان مطاع شد» به سرخی است نوشته می‌شود و به شرطنامه‌چپه و آنچه در حاشیه احکام نوشته شود و به رقم موجب و رقم تیول که سند دفتر است زده می‌شود، بعد از آنکه وزرای قورچی و غلام و تفنگچی و توپچی و لشکر نویس که نوشتند، و نقش آن «مهر مسوده دیوان اعلی» و سجع اسم مبارک به این نحو که «بنده شاه دین سلیمان است» و مدور است.

مهر انا فتحنا: که مخصوص دادوستد خزانه عامره و غیره است و مربع است و کوچک و سجع آن «انا فتحنا لک فتحا مبینا» کنده شده.

مهر ثبت مهر شرف نفاذ: که نزد مهرداد دیگر است و بر ضمن احکام مناصب می‌زند و در آن «ثبت مهر اشرف» نقش است.

مهر ثبت همایون: که نزد مهرداد است و بر ضمن احکام سیورغال و معافی و تیول و همه‌ساله امرا و مناصب می‌زند و در آن «ثبت مهر همایون» نقش است و ثانی الحال مهر بزرگ‌تر از آن به این نحو کنده شده.

مهر که در جلوس مبارک ثانی ابداع شده: و سجع آن «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم» است و محرابی [است] و گاهی بر نامه‌ها می‌زدند و ثانی الحال مهر دیگر که محرابی و بر حاشیه آن اسامی متبرکه دوازده امام نقش است اختراع فرمودند. آن را نیز بر نامه‌ها می‌زدند و سجع میان آن «سلیمان بنده شاه ولایت» کنده شده. در شهر ذی قعدة ۱۰۸۲ق. آخر تنگوزئیل حقیقت^۱ خواتیم همایون را طلبیدند، به شرح متن نوشته داده شد.

نتیجه‌گیری

محتوای فهرست مهرهای شاه سلیمان نشان می‌دهد که تعدد مهرهای حکومتی سلاطین صفویه با تنوع اسناد دیوانی در این دوره مطابق بوده است و عموماً هر نوعی از سند با مهری مخصوص اعتبار می‌یافته است؛ حتی نام و شهرت چندی از این مهرها دقیقاً از روی نوع اسناد مربوط اخذ شده است. ظاهراً این ضوابط برای نخستین بار در دوران شاه طهماسب

۱. «حقیقت» در متن رساله تکرار شده است.

وضع گردیده و تا پایان صفویه اصول کلی آن حفظ شده است. این نکته تداوم و استمرار نظام دیوانی در دوران صفوی را یادآوری می‌کند. باین‌حال، برخی مهرهای مذکور در فاصله تاریخی میان حکومت شاه‌طهماسب و شاه‌سلیمان در شکل، اندازه یا سجع تغییراتی جزئی کرده است یا کارکردهای دیوانی تازه‌ای برای آنها تعریف شده است. تعداد این مهرها نیز احتمالاً متناسب با گرایش‌های مذهبی صفویان بر عدد دوازده منطبق شده است، اما لزوماً و دقیقاً همین تعداد نبوده است.

صورت و ساختار کلی مهرنامه شاه‌سلیمان صفوی و فهرست دیگری که از این مهرها مطابق سفارش شاه‌سلطان‌حسین تهیه شده است مشابه به‌نظر می‌رسد. در توجیه تهیه فهرست اخیر می‌توان مفروضاتی مطرح کرد؛ ولی تاریخ تألیف این فهرست حساسیت شاه‌سلطان‌حسین در اطلاع از مشخصات مهرهای سلف خود، شاه‌سلیمان صفوی، را پیش از تاج‌گذاری نشان می‌دهد. همان‌طور که می‌دانیم تهیه سکه و مهرهای حکومتی یکی از مهم‌ترین امور تشریفاتی در مراسم تاج‌گذاری سلاطین بوده است. با این حساب، شاید فهرست اخیر برای همین منظور تهیه شده باشد و این نکته تصور شباهت مهرهای شاه‌سلیمان و شاه‌سلطان‌حسین را در تعداد و تنوع و ظواهر و کارکردهای دیوانی پیش می‌آورد. از این گذشته، محتوای تطبیقی مشخصات مهرهای شاه‌سلیمان با مهرهای اسلاف او در این رساله‌ها جایگاه استنادی و علمی آنها را به‌نوعی تا «مهرنامه سلاطین صفوی» ارتقا داده است.

منبع

- اسکندر بیگ منشی (۱۳۷۷). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (ج ۲). (محمد اسماعیل رضوانی، مصحح). تهران: دنیای کتاب.
- اسماعیلی، صغری (۱۳۸۵). *پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی*. تهران: میراث فرهنگی.
- امیری، حکیمه (۱۳۸۲). *مهرهای پادشاهان صفویه. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ۶۸-۶۹، ۵-۱۳.
- برکت، محمد (۱۳۸۴). *فهرست نسخه‌های خطی بنیاد فارس‌شناسی*. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- بوسه، هریرت (۱۳۶۷). *پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی* (غلامرضا ورهرام، مترجم). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بیاضی صفوی (آداب نامه‌نگاری پادشاهان صفوی) (۱۳۸۷). (ایرج افشار، مصحح). *نامه بهارستان*، ۱۳-۱۴، ۲۳-۷۴.
- جدی، محمد جواد (۱۳۸۷). *مهر و حکاکی در ایران*. تهران: فرهنگستان هنر.
- حائری، عبدالحسین (۱۳۴۸). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس* (ج ۱۰). تهران: مجلس شورای ملی.

دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۵۳). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۲). تهران: دانشگاه تهران.

سانسون، نیکلاس (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون: وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی (تقی تفضلی، مترجم). تهران: ابن سینا.

شاردن، ژان (۱۳۴۵). سفرنامه شاردن (ج ۸). (محمد عباسی، مترجم). تهران: امیرکبیر.
شکراللهی طالقانی، احسان‌الله (۱۳۸۲). احمد غلام عمله خزانه و حکایت کتابت جنگ در جنگ، پیام بهارستان، ۲۲-۲۳، ۱۷-۲.

فلور، ویلم؛ جوادی، حسن (۱۳۹۰). درباره مؤلف منشآت سلیمانی، نامه بهارستان، ۱۸-۱۹، ۴۵۳-۴۵۴.
قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.

کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۸۵). مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران. لندن: مؤلف.
منشآت سلیمانی (۱۳۸۸). (رسول جعفریان، کوشش گر). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

منشآت (نسخه خطی). شماره ۳۴۵۵، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

منشآت (نسخه خطی). شماره ۸۸۹۵، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

منشآت (نسخه خطی). شماره ۶۲۹۳، تهران: کتابخانه ملی ملک.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق؛ علی اصغر شیرازی (۱۳۸۹). آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی. نگره، ۱۲، ۶۳-۷۰.

میرزا سمیعا، محمدسمیع (۱۳۷۸). تذکرة الملوک (سید محمد دبیرسیاقی، کوششگر). به انضمام: سازمان اداری حکومت صفوی (تعلیقات مینورسکی بر تذکرة الملوک) (مسعود رجب‌نیا، مترجم)، تهران: امیرکبیر.

مرتضوی، مرضیه (۱۳۸۷). بررسی مهر و طغرای فرمان‌های صفوی در موزه ملی ملک، گنجینه اسناد، ۷۲، ۱۳-۲۰.

مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۷۸). سازمان اداری حکومت صفوی (مسعود رجب‌نیا، مترجم). تهران: امیرکبیر.
وحید قزوینی، میرزا محمدطاهر (۱۳۸۳). تاریخ جهان آرای عباسی (سعید میر محمدصادق، مصحح)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Rieu, Charles (1879-1893). *Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum* (11). London: British Museum.

